

КАТЕГОРІЯ «ОСОБА» У ПРИВАТНОМУ ПРАВІ

Кочин В. В.,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем приватного права
НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті визначається місце та значення категорії «особа» у приватному праві, а також провадиться розмежування понять «суб'єкт приватного права» та «учасник цивільних відносин».

Ключові слова: приватне право, особа, суб'єкт цивільного права, учасник цивільних відносин.

Цивільне (приватне) право має вирішальне значення в забезпеченні свободи автономної особи, а незалежність і самостійність приватних осіб є умовою і гарантією розвитку ринкової економіки, демократії та громадянського суспільства [6, с. 255]. З огляду на те, що в основі приватного права є юридична рівність суб'єктів, особливої уваги набуває дослідження категорії «особа» як учасника правових відносин, що відображає універсальні властивості і відношення об'єктивної дійсності правового регулювання цивільного права.

Й. О. Покровський висловив цілком слушну думку, що механізм цивільно-правових норм спрямований на припущення існування певної абстрактної людини, свого роду «цивільної людини» [10, с. 32]. Важливе методологічне значення має розмежування понять «суб'єкт цивільного права» та «учасник правових відносин». Відповідно до теоретичних положень *суб'єкт правовідносин* – це такий учасник суспільних відносин, який виступає як носій юридичних прав і обов'язків [6, с. 338].

Суб'єкт права є багатоаспектним явищем і розглядається як правова особа; як правовий діяч – джерело усілякої правової активності, від якої надходять правові акти, юридичні дії, вчинки тощо, що загалом укладається в спеціальній юридичній формі (форма юридичної особи або індивіда) правових якостей людини тощо [1, с. 7].

Ведучи мову про реального учасника цивільних відносин, маємо на увазі категорію «особа». Ю. С. Гамбаров зазначав, що людську особистість називають особою або юридичною особистістю, що надає змогу персоніфікувати суб'єкта права [3, с. 445]. Фактично, суспільні відносини виникають лише між людьми та їх об'єднаннями і безпосередньо пов'язані з їх діяльністю та поведінкою. Нині саме людина, зважаючи на її соціальну цінність для кожної держави, ставиться у центр спрямованості правового регулювання. Однак поряд з людиною суб'єктами права визнаються такі *суспільні* (курсив наш – В. К.) утворення як держава, Український народ, територіальна громада тощо, які мають відповідні правові форми участі у цивільних відносинах (ст. 167–176 ЦК України).

Слід звернути увагу на механізм здійснення права власності: самостійність реалізації правомочностей власника притаманна лише особам (ст. 325 ЦК України – право приватної власності), натомість суб'єкти публічного права, залишаючись суб'єктами права власності (ст. 318 ЦК України), не є учасниками відносин власності діючи через відповідні органи (ст. 326–327 ЦК України), тобто виокремлюється самостійний учасник. При цьому слід зауважити, що управління майном, що є у комунальній власності, може здійснюватися територіальною громадою *безпосередньо* (курсив наш – В. К.), що у літературі піддається сумніву [9, с. 121].

Вважаємо, що особа у приватному (цивільному) праві є юридичною формою участі у приватних (цивільних) відносинах, за допомогою якої уніфікується можливість суб'єкта права мати та реалізовувати належні цивільні права та обов'язки:

1) фізична особа – юридична форма участі кожної людини у цивільних відносинах, на відміну від публічного права, яке регулює суб'єктивні права людини залежно від її громадянства, тобто залежно від правового зв'язку між людиною та державою.

2) юридична особа – форма участі у цивільних відносинах як людини, так і групи людей (суспільних організацій), у тому числі суб'єктів публічного права. О. О. Дашковська стверджує, що поширення на суб'єктів здійснення публічної влади статусу юридичної особи є необхідним лише для того, щоб надати їм статус суб'єкта цивільно-правових відносин, і розгляд юридичної особи публічних утворень в інших аспектах не має теоретичного та практичного сенсу [5, с. 23].

Дійсно, категорія «особа» має історично приватноправову природу, формування та існування якої пройшло витримку часом, тому введення до приватноправової площини інших (додаткових) учасників правових відносин є недоцільним, це порушує стабільність цивільного обороту. О. О. Первомайський наголошує, що держава Україна, територіальні громади, низка інших суб'єктів публічного права, на жаль, перебувають в якості суб'єктів *sui generis*, створюючи самостійний різновид таких учасників [8, с. 185–186].

Суб'єкти права не мають безпосередньо правосуб'єктності, а лише мають окремі права (переважно декларативні) та/або інтереси. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу, а від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Однак вести мову про приватну

правосуб'єктність Українського народу, держави чи територіальної громади, зважаючи на законодавчо передбачені механізми безпосередньої демократії, важко.

Вважаємо, що суб'єкти права, які не мають ознак уособленості, тобто не є фізичними чи юридичними особами, можуть мати лише окремі приватні права або приватні інтереси. І. В. Венедиктова визначає приватний інтерес як своєрідне «протоправо», тобто інтерес, що виник у момент визначення індивідуальної необхідності в отриманні певного матеріального чи нематеріального блага і може входити або не входити до системи суб'єктивного права [2, с. 97]. Крім того, охоронюваний законом інтерес є усвідомлення суб'єктом права наполягання отримати визначене матеріальне (нематеріальне) благо або змінити свій правовий статус, що спонукає суб'єкта права здійснювати конкретні дії або, навпаки, утримуватися від них, та забезпечене в реалізації підтримкою держави [2, с. 137].

Однак виникає запитання щодо формування та порядку реалізації публічних інтересів, зокрема державного інтересу. О. М. Клименко стверджує, що державні інтереси становлять квінтесенцію інтересів суспільства, забезпечених цивільним правом, які відмінні від індивідуалізованого приватного інтересу, а участь у цивільному праві є правовою формою узгодження загальносуспільного (публічного) інтересу, представленого державою, з індивідуальним інтересом приватної особи [7, с. 4].

Визначення категорії «особа» у цивільному праві спричинено необхідністю окреслення поняття цивільної правосуб'єктності. На думку І. П. Грешнікова, введення до правового обороту конструкції «особи» надало змогу юристам абстрагуватися від цілого комплексу явищ повсякденного життя, зокрема, незалежно від віку, стану здоров'я, кількості чи юридичної організованості людей – всі вони підпадають під фікцію особи – юридичної або фізичної, що надає можливість з розвитком цивілістичних відносин поширювати цю конструкцію на все нові та нові явища цивільного обороту [4, с. 10–11].

Слід відмітити, що незважаючи на універсальність категорії «особа», для участі в окремих приватних відносинах виникає необхідність набуття відповідного статусу. Статус (лат. status – становище) є правовим становищем (сукупністю прав та обов'язків) фізичної чи юридичної особи. При цьому виникає запитання стосовно співвідношення категорії «особа» та статусу особи.

Так, у юридичній літературі С. Ю. Теліцин нещодавно висловив думку, що правовий статус є сукупністю правових засобів, які закріплюють моделі можливої та належної поведінки, які допускаються діючим законодавством. Тим самим статус визначається як правові засоби, правоздатність – моделі правовідносин, секундарні права – моделі секундарних прав [12, с. 16].

Однак така думка щодо правового статусу є не зовсім виправданою. О. Ф. Скакун розглядає правовий статус особи як систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, законних інтересів і обов'язків, відповідно до яких особа як суб'єкт права (тобто суб'єкт, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві [11, с. 571]. Таким чином, правосуб'єктність особи є передстатусним елементом особи, натомість статусними елементами є суб'єктивні права, інтереси, обов'язки.

Внаслідок такого розуміння співвідношення правосуб'єктності особи визначення «цивільно-правовий статус особи» є недоцільним, оскільки особа, власне, є правосуб'єктом учасником цивільних відносин, тобто має належний комплекс прав та обов'язків, необхідних для участі у цивільних відносинах. Статус має вирішальне значення для деталізації суб'єктних прав та обов'язків в окремих видах приватних відносин (малолітня особа, неповнолітня особа, обмежено дієздатна чи недієздатна особа, фізична особа – підприємець, банк, фінансова установа, тощо), і наявність того чи іншого статусу пов'язується зі здійсненням відповідних цивільних прав та обов'язків. Тому при набутті фізичною особою статусу неповнолітньої чи повнолітньої не змінює її цивільну правосуб'єктність, а лише форму участі у цивільних відносинах. Така сама ситуація присутня і у статусі юридичної особи, оскільки держава, передбачаючи статус банку, визначає механізм існування банківської системи, однак не регулює цивільну правосуб'єктність банку як юридичної особи.

На практиці неправильне розуміння співвідношення категорії правосуб'єктності та окремого (спеціального чи галузевого) статусу особи призводить до висловлення правових позицій, які важко навіть порівняти не лише з доктринальними, а й законодавчими положеннями цивілістики. Останнім таким прикладом є правова позиція, яка висловлена Верховним Судом України в Постанові від 4 грудня 2013 року у справі № 6-125цс13: *«З огляду на положення ст. 51, 52, 598–609 ЦК України, ст. 47–49 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» однією із особливостей підстав припинення зобов'язань для фізичної особи-підприємця є те, що у разі припинення суб'єкта підприємницької діяльності – фізичної особи (виключення з реєстру суб'єктів підприємницької діяльності) її зобов'язання за укладеними договорами не припиняються, а залишаються за нею як за фізичною особою, оскільки фізична особа не перестає існувати»*.

Аналізуючи назване рішення, доходимо висновку, що Верховним Судом України фактично проігноровано статус фізичної особи – підприємця, зважаючи на таке: 1) відповідно до ст. 50 ЦК України фізична особа має право на здійснення підприємницької діяльності, тобто одержує у встановленому законом порядку права та обов'язки суб'єкта підприємницької діяльності; 2) умовами здійснення фізичною особою прав та обов'язків суб'єкта підприємницької діяльності є її державна реєстрація як фізичної особи – підприємця відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців»; 3) внаслідок

припинення підприємницької діяльності фізичною особою наступають передбачені законом юридичні наслідки, зокрема, у фізичної особи виникають обов'язки за зобов'язаннями, пов'язаними з припиненням її підприємницької діяльності, а також можливість застосування до неї процедури банкрутства (ст. 50–1, 53 ЦК України, Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом»).

Таким чином, зобов'язання, які виникають у фізичної особи як підприємця та пов'язані зі здійсненням підприємницької діяльності, припиняються після припинення статусу суб'єкта підприємницької діяльності, за винятками, встановленими законом, а саме, відповідно до абз. 3 ч. 3 ст. 92 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» не припиняються вимоги, які пов'язані із зобов'язаннями, що виникли внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян; вимоги щодо стягнення аліментів, а також інші вимоги за зобов'язаннями, нерозривно пов'язаними з особою кредитора. Таким чином, названі обов'язки пов'язані безпосередньо з особою, а не її статусом підприємця.

Позиція Верховного Суду України викликає запитання щодо можливості виконання договорів, стороною якого є виключно суб'єкт підприємницької діяльності. Вочевидь, таке виконання фізичною особою договірних зобов'язань матиме ознаки незаконного. Крім того, правовий наслідок припинення суб'єкта підприємницької діяльності, а також інститут банкрутства через таку позицію фактично нівелюється. Поняття «фізична особа – підприємець» слід розглядати як статус людини, так само як інші правові статуси (адвокат, нотаріус, лікар), що спричинює виконання прав та обов'язків виключно в межах відповідного статусу.

Підводячи загальні висновки, вважаємо, що під особою у приватному праві слід розуміти абстрактного учасника цивільних відносин, який має цивільну правосуб'єктність та набуває форми фізичної або юридичної особи. Суб'єктом цивільного права є людина або об'єднання людей як відповідне суспільне утворення (трудовий колектив, територіальне громада, суспільство тощо), за яким держава визнає окремі права та інтереси. Учасником (суб'єктом) цивільних відносин є реальний суб'єкт права, який наділений цивільною правосуб'єктністю, тобто цивільною правоздатністю (абстрактними цивільними правами та обов'язками) та дієздатністю (можливістю здійснювати цивільні права) у формі особи. Статус особи – передбачений законодавством механізм реалізації окремих цивільних прав та обов'язків особою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Архипов С. И. Субъект права (теоретическое исследование): автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01 / С. И. Архипов. – Екатеринбург, 2005. – 46 с.
2. Венедиктова И. В. Охраняемый законом интерес в гражданском праве: монография / И. В. Венедиктова. – Х.: Точка, 2012. – 205 с.
3. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. Т. 1. Часть общая / Ю. С. Гамбаров. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1911. – XII, 780 с.
4. Грешиников И. П. Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. – 331 с.
5. Дашковська О. О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід / О. О. Дашковська // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2–3. – С. 21–24.
6. Загальна теорія держави і права: [Текст] [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. За ред. док. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України М. В. Цвіка, док. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Петришина. – Харків: Право, 2011. – 584 с.
7. Клименко О. М. Особливості правового становища держави як суб'єкта приватного (цивільного) права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. М. Клименко. – К., 2006. – 22 с.
8. Первомайський О. О. Участь територіальних публічно-правових утворень в цивільних відносинах: проблеми теорії та практики: монографія. – К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2012. – 193 с.
9. Первомайський О. О. Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах. – Серія «Юридичний радник». – Х.: Страйк, 2005. – 184 с.
10. Покровский И. А. Абстрактный и конкретный человек перед лицом гражданского права // Вестник гражданского права. № 4 – С.-Пб.: М. М. Винавер, 1913. – С. 30–50.
11. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс): Підручник. – Харків: Еспада, 2006. – 776 с.
12. Телицин С. Ю. Гражданско-правовой статус предпринимателя: монография. – М.: Юрилитинформ, 2013. – 168 с.

The article is defined the place and the category of «person» in private law, also it's hold the distinction between «subject of private law» and «participant of civil relations».

В статье определяется место и значение категории «лицо» в частном праве, а также проводится разграничение понятий «субъект частного права» и «участник гражданских отношений».